

EESTI-VENE KULTUURIRUUM

Ljubov Kisseljova

EESTI-VENE
KULTUURIRUUM

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Ljubov Kisseljova. Eesti-vene kultuuriruum.
Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017.

Raamat ilmub projekti IUT 34–30 „Tõlkeideoloogia ja ideoloogia tõlkimine: kultuuridünaamika mehhanismid Eestis vene impeeriumi ja nõukogude võimu tingimustes 19.–20. saj” raames.

Raamatu väljaandmist on toetanud Tartu Ülikooli kirjastamis-
kolleegium, Eesti Kultuurkapital ja Tartu Kultuurkapital.

Vene keelest tõlkinud Malle Salupere, Mall Jõgi, Silvi Salupere
Tõlke redigeerija Silvi Salupere
Registri koostanud Maria Borovikova

Keeletoimetaja Mari Mets
Tehniline toimetaja Ivo Volt
Küljendaja Tiia Ilus
Kaanekujundus Kalle Paalits

Kaanekujunduses on kasutatud Nikolai Triigi maali „Talvine Tartu
Emajõega” (1935, Tartu Kunstimuuseum, TKM TR 4815 M 793).

ISBN 978-9949-77-676-4

Autoriõigus: Ljubov Kisseljova, 2017

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

SISSEJUHATUSEKS. EESTI-VENE KULTUURIRUUMI ISEÄRASUSTEST JA RAAMATU KONTSEPTSIOONIST	7
1. PEATÜKK. JAAN KROSSI PILK VENE AJALUKKU	21
1.1. Vene ajalugu ja kultuur Jaan Krossi romaanis „Keisri hull”	22
1.2. Tegelased ja nende prototüübid. Jaan Krossi novelli „Kolmandad mäed” ja näidendi „Doktor Karelli raske öö” põhjal	34
2. PEATÜKK. VENE IMPEERIUM JA EESTI RAHVUSLIIKUMINE	55
2.1. Impeerium kui rahvusliku ülesehituse ruum	56
2.1.1. Kirjanduse konstrueeriv roll impeeriumi rahvuslikus projektis	56
2.1.2. Eesti-läti projekt: „Eestlased ja lätlased, nende ajalugu ja olme”	60
2.1.3. Vene liberaalne projekt uue impeeriumi moodustamiseks rahvaste üheõigusluse alusel: „Isamaa. Venemaa rahvuskirjanduste suundumused ja saavutused. Rahvusküsimus”	81
2.2. Rahvuslik teadvus ärkamisaja algetapil	104
2.2.1. Kroonupatriotism või rahvuslik mõtlemine? Friedrich Nikolai Russowi ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi Krimmi sõja ainelised teosed	104

2.2.2. Peterburi Kunstiakadeemia professori Johann Köler-Viliandi „eesti” valik	119
3. PEATÜKK. LIIVIMAA ERIPÄRA VENE PILGU LÄBI	139
3.1. Impeeriumi euroopalikud provintsid. „Vene piiri” ületamine	140
3.2. Liivimaa ja kohalikud rahvad reisijate kirjeldustes (Faddei Bulgarini seisukoht)	145
3.3. Tartu – euroopalik „keskus perifeerias”	158
3.4. 19. sajandi Eesti ja eestlased reisijahi peeglis	169
3.5. Tartu reisijuhtide eripärast	191
3.6. Elva kui Tartu eeslinn ja suvituspaik	203
3.7. Keelelisest võrdõiguslikkusest ja akadeemilisest solidaarsusest (Tartu Ülikooli professori seisukoht)	213
4. PEATÜKK. ISEÄRALIK BALTISAKSLANE	233
4.1. Parun Georg von Rosen vene rahvalikkuse idee eest võitlejana	234
4.2. „Vene rännumees” parun Rosen – eurooplane ja kosmopoliit. Itaalia kui tema ideaalne kodumaa	251
4.3. Baltisakslase romaan: teos ja autor	267
5. PEATÜKK. JURI LOTMAN JA TARTU	285
5.1. Juri Lotmani akadeemiline tegevus Tartu ülikoolis	287
5.2. Juri Lotman kaasvestlejana: suhtlemine kui kasvatus	308
5.3. Lotmani semiosfäärist	322
JÄRELSÕNA	335
SUMMARY	339
KASUTATUD KIRJANDUS	345

Sissejuhatuseks

ĒESTI-VENE KULTUURIRUUMI ISEĀRASUSTEST JA RAAMATU KONTSEPTSIOONIST

Seda raamatut võib teatud mõttes nimetada autobiograafiliseks, kuna see räägib sellest kultuuriruumist, mis on autorit ennast kujundanud. Uurijal on alati keeruline eraldada ennast, oma subjektiivset vaadet uuritavast objektist, materjalist distantseeruda, selleks et olla valmis seda maksimaalse erapooletusega analüüsima. Kuid esineb olukordi, kus objekti sees asumine võib anda mõnesuguseid eeliseid selle mõtestamiseks. Nii osutubki see raamat isikliku ja teadusliku kogemuse lõikumise resultaadiks, selles käsitletavate probleemidega on seotud mitte ainult minu teaduslik karjäär, vaid ka kogu minu elu.

See väike geograafiline ruum Euroopa kirdeosas, kus praegu asub sõltumatu Eesti Vabariik, mis seisab oma iseseisvuse sajanda aastapäeva lävepakul, on alati olnud mitmekeelne – nii lingvistilises kui kultuurilises mõttes. Osaliselt on see mistahes territooriumi loomuliku arenemise tulemus, kuna rangelt võttes pole olemas ükskeelseid territoriaalseid moodustisi, ja Eesti pinnal (selle loomuliku kolonisatsiooni tulemusena) on tuvastataval ajalooperioodil alati elanud koos erinevad eesti hõimud, samuti liivlased, lätlased, slaavlased. Osalt on aga mitmekeelsus osutunud eesti rahva traagilise ajalooga tagajärjeks, kuna eestlastel on tulnud paljude sajandite jooksul

elada võõra rõhumise all ilma omariikluseta. Taanlased, sakslased, rootslased, poolakad, venelased ja hiljem NSVL olid anastajad, kes on kõik sellele maale oma jälje jätnud, sealhulgas ka keelelikultuurilise. Seega, iga Eestis sündinud inimene sai hulgikeelsuse kogemuse ammu enne globaliseerimispohhi algust.

Sellest hetkest, mil hakkas ennast mäletama, olen ma enda ümber kuulnud peale vene keele, mida räägiti perekonnas, eesti ja saksa keelt, aga samuti jidišit. Eesti keel kõlas kõikjal: seda rääkisid majanaabrid, ema pool käivad tuttavad ning töökaaslased; kolmeaastaselt omandasin ma kindla teadmise, et ka mul tuleb seda keelt osata – see oli perekonna vankumatu reegel. Mulle sisendati mõtet, et on olemas kolm kohalikku keelt: eesti, vene ja saksa. Ema ja vanaema rääkisid omavahel mõnikord saksa keeles ning viieaastaselt hakati ka mulle seda keelt õpetama, nii et ma isegi hakkasin aru saama mõnedest fraasidest, mille mõtet püüti minu eest varjata (tänapäeval on mul kahju, et selle varase saksa keele tõrjus hiljem välja inglise keel). Tegelikult oli kohalikke keeli rohkem. Mõned tuttavad rääkisid omavahel saksa keelega sarnast keelt, aga niipalju ma juba oskasin eristada, et see pole saksa keel, ja siis vanaema, kellega rääkides need daamid läksid üle saksa keelele, selgitas mulle, et nii räägivad juudid (keele nimetuse sain teada palju hiljem).

Situatsioon, kui ümberringi räägitakse erinevaid keeli, kui riiulitel seisavad eri šriftiga trükitud raamatud (kõige kenam ja arusaamatum näis gooti kiri), tundus mulle nii loomulikuna, et ma ei osanud teistsugust ettegi kujutada. Arusaam nende erisuste varjatud konfliktsusest tuli koos kogemusega laste kokkupõrgetest rahvuslikul pinnal – õues, koolis, pioneerilaagris. Õnneks ei õhutatud kodus mingil juhul vaenulikke tundeid ja peagi selgitati ka taoliste konfliktide traagilisi aluseid.

„Kodune” ajalugu, kus räägiti revolutsiooni tragöödiast, emigratsioonist – nii Venemaalt pärast 1917. aastat (selle osaks oli ka meie pere) kui ka Eestist pärast 1940ndat –, meenutati iseseisvat Eesti Vabariiki, stalinistlikku tuhandete süütute inimeste deporteerimist (selle ohvriteks osutusid minu isa ja vanaema vend, samuti

paljud perekonnatuttavad ning sõbrad), töökate talupoegade kula-kuks kuulutamist, arutleti kolhooside mõttetuse ja uskllike tagakiusamise üle – see kõik oli väga kaugel ametlikust kooliajaloo-
 Nii et ajaloolise diskursuse paljukeelsus oli elu loomulik osa. Kuid tõe huvides tuleb öelda, et koolis faktiliselt ei käsitletud Eesti nõukogude perioodi ajalugu, kuigi programmis oli see sees. Vahest kardeti konflikti kooli- ja koduste teadmiste vahel. Lapse- ja noorukiteadvus on kummalisel kombel suuteline lepitama väga erinevaid vaateid, kuid juba ülikooli astumise hetkeks jõudis kohale peamiste eluküsimuste mõistmise selgus ja ühemõttelisus.

Tartu ülikooli vene filoloogia osakonnas, kuhu ma enda suureks õnneks astusin, õpetasid õppejõud lugema ridade vahelt, mõistma loengutel mitte ainult otseseid väljäuitlemisi, vaid ka vihjeid, lõpetamata mõtteid, püüdma intonatsiooni. Lotmani kateedris jagati mitte ainult süvateadmisi, vaid ka vabastati illusioonidest ja eelarvamustest, aga ka ülikoolis 1968. aasta eel valitsev üldine atmosfäär häälestas nõukogude võimu suhtes kaunis radikaalselt. Üliõpilasringkondades lähenesime me kiiresti samizdatile, „Jooksvate sündmuste kroonika” lugemisele, mis pani viimased punktid *i*-dele meie poliithariduses.

Juri Lotmani, Zara Mintsi ja teiste ülikooliõppejõudude loengud õpetasid mõtlema, tekste ning ajaloolis-kultuurilisi sündmusi analüüsima. Nende käe all teadustöösse sisenemine lähendas tõelisele teadusele ning andis hindamatu kogemuse orienteerumiseks teadus- ja inimväärtustes. Pärast kolmanda kursuse lõpetamist kutsuti mind kateedrisse tööle – laborandi ametikohale, nagu seda siis nimetati (praegu öeldaks koordinaator või õppekorralduse spetsialist). Tartu ülikooli vene kirjanduse kateedriga on seotud kogu mu elu ning ma pean seda oma elu suurimaks kordaminekuks.

Hoolimata sellest, et kateedri liikmete peamised teadushuvid olid seotud vene kirjanduse ja kultuuri uurimisega, osutati suurt tähelepanu ka eesti kultuurile, vene-eesti kultuurikontaktidele, euroopa kirjanduse retseptioonile, tõlkeprobleemidele nii lingvistilises kui semiootilises mõttes. Minu enda huvid kaldusid ideoloogia

valdkonda, ideoloogilise ja kultuurilise vastastikustele seostele. 1982. aastal kaitsesin Juri Lotmani juhendamisel dissertatsiooni „Rahvusliku isepärasuse idee vene kirjanduses Tilsiti ja Isamaasõja vahel (1807–1812)” ja see teema määras paljuski minu edasised uurimused rahvusliku diskursuse valdkonnas. Siiski keskendusin pikemat aega vene kirjandusele ja kultuurile, kuna pöördumine eesti-vene kultuurikontaktide poole tundus liiga isiklikuna, liialt seotuna minu enda eluga. Viimaks siiski ületasin selle eelarvamuse ning leidsin enda jaoks aspektid, mis lubasid ühildada teadusliku ja isikliku kogemuse, ning tahaksin loota, et ilma teadust kahjustamata.

Allpool peatun ma käesoleva raamatu peamistel uurimuslikel ülesannetel ning suundumustel ja annan lühiülevaate selle sisust ning peamistest ideedest.

Üheks tõukeks vene-eesti teema poole pöördumisel osutus Jaan Krossi loomingu uurimine, mis andis võimaluse jälgida, kuidas impeeriumi ajaloo kogemus, mis on ühine eesti ja vene kultuurile, peegeldub eesti kultuuriteadvuses. Raamatu esimese peatüki moodustavadki uurimused kirjaniku kolme teksti kohta, mille alusel me saime eristada ajaloo mütologiseerimise, dokumentaalse materjali transformeerimise võtteid, mida on kasutanud ajalooliste romaanide autor, ning nende võtete kasutamise pragmaatikat. Näiteks romaanis „Keisri hull” on Krossi eesmärk demonstreerida, kuidas rõhutatud kirjaoskamatust rahvast areneb eesti rahvus. See pärast, ehkki peategelaseks on ajalooline isik – baltisakslane ja vene ohvitser, poliitiline dissident Timotheus Eberhard von Bock –, on põhiaktsept kahel eestlasest tegelasel: Bocki naisel Eeval ja tema väljamõeldud vennal Jakob Mättikul. Reaalne Bock oli inimene topeltidentiteediga – Liivimaa aadlik ja Vene armee ohvitser –, kuid pidas oma isamaaks alati Venemaad. See keerukas kompleks huvitas Krossi vähe, ta rõhutab õigustatult Bocki estofiilsust, kuid tema russofiilsust kõigest nimetab. Romaani pragmaatika oli teistsugune ning minu ülesanne oli näidata, mis eesmärgil laseb autor oma kangelasel Jakobil pidada päevikut mitte saksa keeles,

mis oleks vastanud 1810ndate ja 1820ndate tegelikkusele, vaid eesti keeles, mis võinuks toimuda alles mõned aastakümned hiljem. Kross kirjutas oma teosed nõukogude perioodil ning talle oli oluline tugevdada eestlastes ja kõigis NSV Liidus elavates lugejates („Keisri hull” ja teised teosed tõlgiti kohe vene keelde ning olid ülipopulaarsed kogu nõukogude kultuuriruumis) usku rõhutatud rahvaste vaimujõudu ning mõõtmatusse potentsiaali.

Krossi ajaloolise jutustuse poetika ja pragmaatika selgitamiseks on suunatud ka minu kommentaar ajaloolisele novellile „Kolmandad mäed” ja näidendile „Doktor Karelli raske öö”. Johann Kölerist kirjutatud novelli analüüs aitas mul detailsemalt süveneda eesti maalikunsti isa ning Keiserliku Kunstiakadeemia professori elukäiku, kes sai üheks minu lemmikkangelaseks, aga samuti käesoleva raamatu järgmise peatüki üheks tegelaseks.

Juba esimene peatükk sisaldab kohaliku kultuuri kolme komponendi – saksa, eesti ja vene – vaatlust nende vastastikusel põimumises ja mõjutustes. Analoogiliselt on üles ehitatud ka järgnevad peatükid, kuigi igäühes neist tõuseb tavaliselt esiplaanile üks komponent.

Teine peatükk on pühendatud eesti rahvusliku ärkamise ajaloole Vene impeeriumi kontekstis. See teema jätkas minu vaatlusi impeeriumi fenomeni alal, mis kuulub tänapäeva teaduse aktuaalsete ülesannete hulka. Pearõhk on eesti materjali põhjal sisemise vastuolu uurimisel impeeriumi kui paljurahvuselise riigi ning vene võimude poliitika vahel, kes XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul püüdsid Vene impeeriumi muuta unitaarseks Vene riigiks. Nagu ajaloolased on korduvalt märkinud, oleks kõigi paljurahvuseliste riiklike moodustiste, s.o impeeriumite loogika pidanud vene võimudele näitama vajadust liikuda vastupidises suunas: rahvusvähemuste kultuuriautoomia aegamööda sisseviimist, aga seejärel föderatiivset printsiipi rahvuslike ääremaade ulatusliku omavalitsusega. Kuid võimud jätkasid rõhumist venestamispoliitikale kuni impeeriumi krahhini 1917. aastal. 1916. aastal tegid vene liberaalid kadettide parteist meeleheitliku katse olukorda parandada ning käisid välja uue impeeriumi identiteedi projekti. Ma analüüsin seda kogumiku

„Isamaa. Venemaa rahvuskirjanduste suundumused ja saavutused. Rahvusküsimus” põhjal.

Sarnasele ideele oli üles ehitatud ka teine projekt, mida ma analüüsisin ja mis on formuleeritud eesti-läti kogumikus „Eestlased ja lätlased, nende ajalugu ja eluolme”, ilmunud samal 1916. aastal. Kumbki projekt ei ole pälvinud teadlaste tõsist tähelepanu, aga mind hakkasid nad eriti huvitama seetõttu, et neid sidus idee kirjanduse ja trükikunsti konstrueerivast rollist rahvuslikus ülesehituses. Esimesele kogumikule oli lisatud mahukas rahvuskirjanduste (sh eesti) antoloogia, teisel niisugust lisa ei olnud, kuid selle artiklites demonstreeriti rahvuslike balti ääremaade kultuurisaavutusi, eestlaste ja lätlaste kui kultuurrahvaste positiivset kuvandit, kel on täielik õigus oma rahvuskultuuri arendada. Analüüsides autorite kasutatud saksavastast retoorikat ühelt poolt ja eduretoorikat teiselt poolt, vaenlase kuju konstrueerimise viise ning paralleelselt – rõhutatud rahvaste positiivse kuju loomist, vene ühiskondliku arvamuse lätlaste ja eestlaste kasuks mobiliseerimise võtteid, püüdsin ma näidata, kuidas rahvuslikud liidrid impeeriumi lagunemise eelõhtul valmistasid ette pinnast rahvusriikluse tekkeks.

Selle materjali võrdlemine rahvusliku ärkamisaja varasema etapi ajalooga, mida raamatus vaadeldakse Friedrich Nikolai Russowi ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi positsiooni näitel, rõhutab eriti selgelt rahvusliku idee arengu dünaamikat ning rahvuslike tegelaste strateegia ja taktika oskuslikku vahetust. Russowi teose „Tallinna koddaniku ramat omma söbbradele male” ja Kreutzwaldi poemi „Sõda” näitel sain ma näidata, et autorid, kes ülistasid vene sõdurite kangelaslikkust Krimmi sõjas ning nende ennastohverdavat hukkumist, olid kaugel kroonupatriotismist. Nende pragmaatika oli seotud ajaloolise momendi ülesandega: nad adresseerisid oma tekstid lihtsatele eestlastele, püüdes neid hõlmata suure poliitika probleemidega ning luua suure riigi kodanikke, kes on suutelised mõtlema ja arutlema maailmapoliitika teemadel. Nagu enamik ärkamisaja varasemaid tegelasi, arvestasid „Tallinna kodanik” Russow ja lauluisa Kreutzwald valitsuse ja Venemaa avalikkuse toetusega

eeblastele nende põhivaenlase, baltisakslaste vastu ning tegidki seepärast panuse vene (üldvenemaalise) patriotismi kujundamisele. Polnud nende süü, et tsaarivalitsus ei suutnud ei mõista ega väärtustada seda venesõbralikku orientatsiooni, mis viiski suuniste muutmiseni rahvusliku liikumise järgmisel etapil.

Rahvusliku liikumise esimese etapi liidrite ritta kuulub ka Johann Köler, üks esimesi eestlasi, kes omandas kõrghariduse ja saavutas Peterburis kõrge positsiooni – Kunstiakadeemias ning õukonnas – ega loobunud oma eesti identiteedist. Mul õnnestus Peterburi arhiivis leida täiendusi tema seni tuntud autobiograafiale. Tema suulise (stenografeeritud) teksti analüüs aitas eriti ilmekalt välja selgitada tema käitumise programmpõhimõtteid. Kunstnik, kes oli valinud endale eesti pseudonüümi Villiandi, rõhutas lakkamatult oma eestlust ja talupojapäritolu, mille eest teda akadeemias naljajamisi hüüti „jonnakaks tšuhnaaks”. Köleri saatust ja käitumist aitas selgitada toetumine Lotmani olmekäitumise uurimise semiootika metodoloogiale ning Lotmani mõttele käitumise uurimise olulisusest ühiskonnaelu ja ajalooliste protsesside, praegusel juhul eesti rahvusliku liikumise mõistmiseks.

Raamatu kolmandas peatükis „Liivimaa eripära vene pilgu läbi” astume „ideoloogilise geograafia” ning mentaalse kartograafia, aga samuti „piiri” semiootika, „oma” ja „võõra”, euroopalikkuse üle peetavate vaidluste alale. Analüüsides vene rännumeeste ja impeeriumi perioodi reisijuhptide autorite Liivimaa kirjeldusi, pörkume esmalt neid erutanud küsimusega selle kohta, kas Baltimaad on „oma”, vene ruum, või on see „oma välismaa”, nagu selle mõtte formuleeris lühidalt Dmitri Mamin-Sibirjak. Omaette küsimus on, kes ja mis nad selleks teeb.

Jälgides seda, kuidas Liivimaa ja seda asustavaid rahvaid kirjeldavad vene rännumehed alates XVIII sajandi lõpust (Nikolai Karamzinil on tavapärastel eriline seisukoht), joonestub välja selge areng. Esialgu tajutakse maad ühemõtteliselt saksalikuna, saksa kordalused tekitavad vaimustust, aga kohalik elanikkond vastikust: kangekaelsed, harimatud ning räpased talupojad ei taha alluda balti-

sakslaste tsivilisaatorlikele pingutustele. Alates 1840ndatest hakkab pilt muutuma: sakslasi hakatakse kirjeldama kui võõraid sellel maal, aga kohalikke elanikke oma, austustvääriva ajaloo ning kultuuri kandjatena. Mõistagi vastas taoline evolutsioon üldisele ajaloolisele kontekstile: vene ühiskonnas toimunud muutustele suhtumises „Balti küsimusse”, etnograafia kui teaduse arengule ning kohalike rahvaste kultuuri tormilisele arenemisele alates XIX sajandi keskpaigast. Evolutsioon polnud ei kiire ega järjekindel, seda enam, et keerukust suurendas eestlaste ning lätlaste kõrvutamine ja vastandamine. Me vaatleme seda küsimust lähemalt Faddei Bulgarini teoste näitel nende omapärasest haakumisest Garlieb Merkeli, August Wilhelm Hupeli ja François Gabriel de Bray teostega.

Üks peatüki keskseid teemasid on Tartu kui kultuuride risttee ja „keskuse perifeerias” fenomeni vaatlus. Analüüsides Tartu kuvandit vene kirjanduses ja memuaristikas, jõuad järeldusele, et see kuvand on täiesti kooskõlas ettekujutusega „Tartu vaimust” saksa ja hiljem ka eesti kultuuris. See on „Liivimaa Ateena”, nooruse linn, akadeemilise ja vaimse vabaduse keskus. Nimelt sellise pildi lõi oma tudengilauludes Nikolai Jazõkov ja see „Derpti/Tartu müüt” on alati saanud vene kultuuri osaks. Tõsi, reaalsus oli palju keerulisem. „Saksa upsakus”, nagu iseloomustas teatud osa saksa õppejõudude käitumist Nikolai Pirogov, tingis tõrjuvat hoiakut, buršikombed ja võõras saksapärase olme („võõras maailm”, nagu kirjutas Maria Protassova-Moier) ei kutsunud alati esile vaimustust. Kuid Tartu osutus venelastele kooliks, kus omandati kannatlikkust „teisega” suhtlemisel, avatust uutele asjadele, ning kus kujunes tunduvalt keerukam keeleline ja kultuuriline maailmapilt. Selle maailma eesti komponent on arusaadavatel ajaloolistel põhjustel kauaks jäänud perifeeriasse, kuid juba XIX sajandi lõpul ja XX alguses muutus see märgatavaks, sealhulgas ka Tartu reisijuhtides.

Me ei hakka peatuma kõigil teemadel ja aspektidel, mida on käsitletud kolmandas peatükis, see ei saagi olla sissejuhatuse ülesanne, kus ma tahaksin puudutada vaid eesti-vene kultuuriruumi fundamentaalseid iseärasusi tema kujunemisprotsessis. Seepärast

jätkan Tartu teemat pöördumisega Jan Niecislaw Ignacy Baudouin de Courtenay programmi poole, mis kujunes välja mitte ainult tema Poola, vaid ka Tartu kogemuse alusel. See puudutab kultuuride vastasmõju põhiküsimust – keelepoliitikat. Maailmakuulus lingvist on korduvalt sõnastanud oma ideid rahvuslikust ja kultuurilisest võrdõiguslikkusest kui rahvaste normaalse koosseksisteerimise alustingimusest. Üks tema eredamaid väljaastumisi on tema saksakeelne kõne Tartu ülikooli (mis tol ajal kandis nime Keiserlik Jurjevi ülikool) sajanda juubeli pidustustel. Selles on ta peale keeleveliku esitanud kõrgeid nõudmisi akadeemilisele korporatsioonile, mis peaks tema nägemuses jagama võrdõiguslikkuse ja valikuvabaduse ideed ning vastanduma ebamõistlikule valitsuspoliitikale. Just seepärast ründab ta kibedusega Tartu professoreid, kes mitte ainult ei protestinud varjatud keelu vastu rääkida juubelipidustustel saksa keelt, vaid sootuks unustasid, et ülikool asub eestlaste maal. Baudouin de Courtenay idee kõigi kohalike keelte (eesti, läti, saksa ja vene keel) võrdõiguslikkusest ei kutsunud esile poolehoidu neis, kes venestamise ajastul nostalgiliselt meenutasid saksa keele domineerimise aegu Tartu ülikoolis. Baudouin ei piirdunud teoreetiliste deklaratsioonidega, vaid ta ise õppis eesti keelt, osales aktiivselt eesti keele lektori Mihkel Veske saatuse korraldamisel, keda kolleegid-sakslased ei lasknud professoritoolile, hoolimata Leipzigi ülikoolis kaitstud doktorikraadist ja silmapaistvatest teadustöödest.

Baudouin de Courtenay programm – see on erinevate kultuuride vastastikuse toime ideaalne programm mitmekeelse kultuuriruumi sees. See kristalliseerus mitte ainult teadlase enda teadusliku ja inimliku kogemuse alusel, vaid vene kirjanike ning ühiskonnategelaste kohaliku kultuurisituatsiooni tajumise põhjal XIX sajandi jooksul, millest rääkisime eespool ja mis oli Baudouinile muidugi tuttav. Vene XX sajandi alguse tegelikkusele kohandatuna oli see programm utoopiline ning tõi teadlasele kaasa aresti, olgugi lühiajalise. Aga kui reaalistest mööda vaadata, siis ainult taolised suundumused suudavadki tagada meid huvitava kultuuriruumi funktsioneerimise.

Raamatu neljas peatükk seondub eesti-vene kultuuriruumiga üsna omapärasel moel. Selle kangelaseks on Eestis sündinud baltisakslane, parun Karl Georg Woldemar Friedrich von Rosen, kes lapsepõlvest peale oli unistanud kirjanikukarjäärist (tema esimesed teosed olid ladinakeelsed luuletused), aga valinud endale mitte saksa, vaid vene kirjaniku saatuse, kuigi 19. eluaastani ei osanud ta põrmugi vene keelt. Kaasaegsed pidasid veidruks tema püüdlusi saada vene rahvusluse ideoloogiks ning lülituda vene rahvusliku ülesehituse protsessi. Minister Sergei Uvarovi triaadis „õigeusk, isevalitsus, rahvuslus” väljendatud ametliku rahvusluse ideoloogia kujunemise protsessi uurimused tõid mind parun Roseni dramaturgia juurde. Analüüsid tema ajaloolisi draamasid, veendusin ma, et Rosen ei sobitanud end ametlikule kursile, ta oli konjunktuurivõõras romantik, kes vaimusilmas konstrueeris endale vene rahvusluse pildi ning selle kehastuse „püha Venemaa”, ning siiralt, kuid tulemusteta püüdis selle reaalsuses veenda oma kaasaegseid.

Kuid Roseni eripära, nagu raamatus näidatud, peitus veel ka selles, et usk „vene rahvusluse” ning püüd omandada seal kodanikuõigused (nii väljendus ta oma veidi kummalises ja kunstlikus vene keeles) seostus tal omapärasel moel ettekujutusega endast kui vene eurooplasest, kes erineb venelastest-kaasaegsetest. Ta püüdis arendada topeltidentiteeti ning saada kakskeelseks kirjanikuks. Kuid tema katse saavutada koht saksa kirjanduses (ta tegi kaastööd baltisaksa väljaannetele, avaldas autoritõlkes oma tragöödia „Joann III tütar”) ei saavutanud edu ja ta lõpetas need pürgimused. Seevastu oma traveloogides, kirjeldades rännakuid Euroopas, modelleerib ta, nagu ma püüan näidata, oma kaksikkuvandi kui vene patrioot ja kosmopoliit, eurooplane *par excellence*, „Goethe õpilane ja austaja”, antiigi ja Euroopa ajaloo asjatundja, kes oma teadmistega hämmastab aborigeene. On iseloomulik, et oma reisikirjeldustes distantseerub Rosen täielikult nii oma kaaspatriootidest kui vene kirjandusest.

Roseni loomingu varasest perioodist, mil ta katsetas erinevates žanrides, osutus meie teema jaoks kõige huvipakkumaks tema ajalooline romaan oma kaasajast „Konstantin Löwen (Minu mäles-

tustest)”, mille peategelane on baltisakslane, aga tegevus algab ja lõppeb Tallinnas. Lugeses seda Liivimaa temaatika käsitlemise foonil vene 1820. aastate kirjanduses, jõudsin ma järeldusele, et Rosen on siin vaieldamatu novaator. Erinevalt vene romantilisest jutustusest, kus rüütleid, keskaegsete losside omanikke kirjeldatakse kui põrgusigitisi, valib Rosen kaasaegse tegelase ning teeb oma baltisakslasest positiivse kangelase, Kreeka vabadusvõitlusest osavõtja. Ta püüab keerukamaks muuta ka romantilist intriigi, leida uusi käände traditsiooniliste armukollisioonide jaoks. Probleem on aga selles, et parun Roseni kirjanduslikud ideed edestasid tema kirjani-kusuutlikkust, seetõttu jäi tema romaan märkamatuks mitte ainult kaasaegsetele, vaid ka teadlastele, kes pole seda kunagi varem kasu-tanud Liivimaa kajastamise teemalistes uurimustes.

Saksa-vene komponendi juurest läheme üle raamatu viimase peatüki juurde, mis on pühendatud Lotmani rollile eesti-vene kultuuriruumi kujundamisel juba täiesti teisel ajastul, meie nüüdis-ajas. Nagu teada, sattus Lotman Eestisse ja Tartusse enda jaoks juhuslikult, leidmata kodulinnas rakendust stalinistliku antisemi-tismi laine haripunktil. Kuid ta muutis selle juhusliku faktori oma saatuseks ning ehitas oma elu ja oma teaduskarjääri üles Tartus (ega vahetanud seda linna ühegi teise vastu, ehkki aja jooksul tekkisid rikkalikud valikuvõimalused), Tartu ülikooli ja eesti-vene kul-tuuriruumi orgaanilise osana.

See, mis on kirjutatud Lotmani kohta selles raamatus, ei ole tema metodoloogia range analüüs, kuigi kõneks tuleb ka tema semiosfääri kontseptsiooni kujunemine ja strukturalismi evolutsioon ning samuti semiootiline lähenemine kirjanduse ja kultuuri ajaloole. Põhirõhk on pandud Lotmani kui kultuuriruumi ehitaja tegevusele. See väljendus Tartu ülikooli vene kirjanduse kateedri kui erilise akadeemilise ja inimliku organismi loomises, tema pedagoogilises tegevuses lektorina ja teadusliku juhendajana, laiaulatuslikus publitsistlikus, populaarteaduslikus tegevuses, töös vene kirjanduse õpikute loomisel eesti kooli jaoks, pingutustes kummutamaks eel-arvamusi vene filoloogide suhtes, kes pealegi olid Eestisse saabunud

Nõukogude Venemaalt. Täisväärtusliku akadeemilise tegevuse jaoks oli vaja kollegiaalsust, usalduslikku akadeemilise solidaarsuse atmosfääri (meenutame Baudouin de Courtenay positsiooni!), mis tuli välja töötada. Nagu me püüame näidata, suutis Lotman ainult tänu teadlikele põhimõtetele ja väsimatutele teadvustatud pingutustele luua Eestis, kus ta veetis 43 aastat (ehk peamise osa oma elust), oma koolkonna, mis tegi Tartu ülikooli kuulsaks kogu maailmas. Kui neid pingutusi poleks olnud, oleks Lotmani avaldatud teadustööde hulk võinud küll olla suurem, kuid need oleksid olnud teised tööd. Ta mitte ainult ei muutnud teaduse metodoloogiat ega laiendanud teadmiste piire, vaid mõjutas ka ümbritsevat elu, muutes inimesi ja kultuuriruumi.

Seda raamatut poleks kunagi kirjutatud, kui poleks olnud Lotmani koolkonda. Tema tööd, tema kontseptsioon kultuurist kui hulgikeelsest mehhanismist, mille sees toimub pidev tõlkimine, pidev produktiivne „oma” ja „võõra” kokkupõrkamine ja tulemusena sünnivad uued nähtused, tema idee vabadusest ja samal ajal sallivusest teiste seisukohtade vastu on kasvatanud minust uurija. Neil ideedel põhineb minu raamat.

Seega, eesti-vene kultuuriruumi eripära, nagu mina seda näen, seisneb semiootilises hulgikeelsuses, sellele omases väsimatus kultuuriehituses, oskuses leida võimalusi vastastikuseks vaimseks rikastumiseks, vägivaldale vastandumises ning vabaduspüüdes.

Ma vaatan kultuurikontaktide probleemile kahest – eesti ja vene – perspektiivist. Rasked ja traagilised ajaloosündmused on tekitanud mõlemas suuremas kogukonnas viktimisatsioonilise kompleksi ning külvanud vastastikust usaldamatust. Usun, et need mineviku tagajärjed suudetakse ületada. Ainult kultuuride ristteel on meile antud võimalus näha ühtsust mitmekesisuses ning mitmekesisust ühtsuses. Eesti kultuur kogu oma mitmekülguses ongi eesti rahvuskultuur. Ta on endasse kogunud teiste kultuuride, sealhulgas ka vene kultuuri hiigelsuured kogemused. Ja vene kultuur tervikuna, mitte ainult kohaliku vene diasporaa kultuur, on rikastunud kultuurikontaktide kaudu naabritega, sealhulgas eestlastega.

Tartu – tõeline kultuuride risttee – on parim õppevahend kultuuri-kontaktide raske teaduse omandamiseks.

Raamat on kirjutatud institutsionaalse projekti IUT 34–30 „Tõlkeideoloogia ja ideoloogia tõlkimine: kultuuridünaamika mehhanismid Eestis vene impeeriumi ja nõukogude võimu tingimustes 19.–20. saj” raames. Nimetatud projekti juhendab Lea Pild, tänu talle koostöö eest.

Ei saa jätta tänuga meenutamata Tartu vene kirjanduse kateedri professorit Sergei Issakovi, kes pühendas oma elu eesti-vene kultuurikontaktide uurimisele ja kelle töid on selles raamatus korduvalt tsiteeritud. Ilma neile toetumata ei saa ka tulevikus läbi ükski selleteemaline töö. Ja võib ainult nukralt mõelda neile kasulikele ja olulistele märkustele, mis ta oleks teinud, kui ta oleks jõudnud tutvuda käesoleva raamatuga.

Kultuuriloolase Malle Salupere kui kateedri kasvandiku ja Lotmani õpilase tööd on minu jaoks alati olnud faktilise täpsuse, põhjaliku ainesse süvenemise ning ausa teadussesuhtumise eeskujuks. Mulle on suur au, et Malle Salupere võttis enda peale vaeva tõlkida suurema osa sellest raamatust. Tema heatahtlikud märkused ja nõuanded on olnud minu jaoks hindamatud.

Väiksemat tunnustust ei võlgne ma ka Mall Jõgile, kes ergutas minu uuringuid eesti-vene kultuurikontaktide vallas ja artiklite avaldamist ajakirjas Keel ja Kirjandus (tema tõlkes ilmuvad allpool alajaotused 1.1, 1.2, 2.2.1 ja 4.3).

Täna abi eest oma sõpru ja kolleegi Larissa Petinat, Tatjana Šori, Tatjana Šahhovskajat, Boriss Ravdinit, Ludmilla Sproget. Täna Silvi Saluperet tõlke redigeerimise ja osa 5.3 tõlkimise eest ning kolleegi õppetoolist pideva toetuse eest.

Raamatu väljaandmise eest võlgnen tänu Tartu Ülikooli Kirjastusele ning selle peatoimetajale Ivo Voldile ning rahalise toetuse eest Tartu Ülikooli kirjastamiskolleegeiumile, Eesti Kultuurkapitalile ja Tartu Kultuurkapitalile. Kasutan juhust väljendada neile siinkohal otsekohest tänu.

SISSEJUHATUSEKS

Loodan, et raamat leiab oma lugeja ning annab oma, olgugi tagasihoidliku panuse eesti-vene kultuuriruumi uurimisse ning arendamisse. Pühendan selle maailma parimale linnale – kodulinn Tartule, oma *alma mater*'ile ja oma kallitele õpetajatele.